

TURK TILIIDA NUTQ TILI BILAN YOZUV TILI ORASIDAGI MUNOSABAT

Abdullaeva Gulandom

Tillar-2 kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Dunyo tillarida nutqda aytilganidek yozilish xususiyatiga ega tillardan biri turk tilidir. Eng ko'p so'zlashiladigan lahjasi bo'lgan Turk tilida, so'nggi yillarda nutq tili bilan yozuv tili orasida farqlar ko'payish tendensiyasini ko'rsatmoqda. Xususan, televideniye va internetning kommunikatsiyadagi ta'siri tilga ham ta'sir ko'rsatgan va o'zgarishni tezlashtirgan. Shunga qaramay, Turk tili nutqda aytilganidek yozilish xususiyatini boshqa dunyo tillariga nisbatan ancha yaxshi saqlab qolmoqda. Ushbu maqolada, bugungi Turk tilidagi nutq tili bilan yozuv tili orasidagi munosabatlarining rivojlanishi masalasi muhokama qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Turk tili, Grammatika, Turkiya ta'lim tizimi, Nutq Tili, Yozuv Tili*

KIRISH

Barcha tillarda ona tiliga bog'liq holda bir "nutq tili" va bir "yozuv tili" mavjud. Dunyo tillarining hech biri to'liq nutqda aytilganidek yozilmaydi; ya'ni, nutq tili bilan yozuv tili orasida albatta farqlar mavjud. Ba'zi tillarda bu farqlar juda katta bo'lsa, ba'zi tillarda esa juda kamdir. Ba'zi tillarda shunday so'zlar bor-ki, ular nutqda aytilganidek yozilganda, aytilgan va yozilgan shakllar orasida hech qanday o'xshashlik bo'lmaydi. Xususan, Hind-Yevropa tillarining Yevropa guruhiga mansub tillarda bunday holat ko'p uchraydi. Masalan, ingliz tilida "bir" ma'nosini bildiruvchi va yozilishi "one" bo'lgan so'z nutqda "van" shaklida aytiladi.

Nutq tili bilan yozuv tili o'rtasidagi farqlar

Nutq tili bilan yozuv tili umumiy materiallardan foydalansa-da, ularning orasida farqlar mavjud. Nutq tili yozuvga o'tkazilganda ba'zi o'zgarishlarga uchraydi yoki ba'zi qoidalarga bo'ysunadi. "Bir kiyimni vitrinda namoyish qilish bilan uni odam ustida namoyish qilish orasida farq bor" degan ibora shuni bildiradiki, so'zning og'izdan chiqishi bilan qalam orqali chiqishi bir xil emas. Nutq tili bilan yozuv tili, boshqa so'z bilan aytganda, aytilgan bilan yozilgan o'rtasida ba'zan bir-biridan juda farq qiluvchi, ba'zan esa juda yaqin xususiyatlar mavjud.

Nutq tili bilan yozuv tili solishtirilganda quyidagi xususiyatlar aniqlanadi:

1. Nutq tili ovozga (tovushga), yozuv tili harfga tayangan.
2. Nutq vositasi og'iz va atrofdagi organlar, yozuv vositasi esa qalam, kompyuter, printer va shunga o'xshashlardir.
3. Nutq tili samimiy, yozuv tili esa rasmiy.
4. Nutq tili kundalik hayotda ishlatiladigan til, yozuv tili esa kitob tili, adabiy tildir.

5. Nutq tilida ko'pincha mahalliy til (lahjalar), yozuv tilida esa rasmiy til ishlatiladi.
6. Aytilgan maxsus, yozilgan esa rasmiydir.
7. Nutqda subyektivlik, yozuvda esa obyektivlik ustun bo'ladi.
8. Nutq eshitiladi, yozuv esa ko'riladi.
9. Nutq tezda unutiladi, yozuv esa kechroq unutiladi. Ko'p aytilishicha, "So'z uchuvchi, yozuv esa doimiy"dir.
10. Nutq qisqa muddatli ta'sir ko'rsatadi, yozuv esa uzoq muddatli ta'sir ko'rsatadi.
11. Nutq o'ylamasdan, rejasiz, yozuv esa o'ylab, rejalashtirib yaratiladi.
12. Nutqqa darhol javob berish mumkin, yozuvga esa mumkin emas.
13. Nutqni tuzatish darhol, yozuvni tuzatish esa keyinroq amalga oshiriladi.
14. Nutq darhol tuzatish mumkin, yozuv esa keyin ham tuzatilishi mumkin.
15. Nutqni tuzatishda cheklovlar mavjud bo'lsa, yozuvni tuzatishda cheklovlar yo'q.
16. Nutqda nisbiy nazoratsizlik, yozuvda esa nazorat mavjud. Nutq nazoratga bo'ysunadi, yozuv esa nazoratni amalga oshiradi. Yozuv, nutqning "tekshiruv kengashi" hisoblanadi.
17. Nutqda o'zgarish tez, yozuvda esa sekin, hatto o'zgarishga kuchli qarshilik mavjud.
18. Nutq tasodifiy, qoidaga bo'ysunishi shart emas; yozuv esa qoidalidir, yozuvda qoidabuzarlikka yo'l qo'yilmaydi.
19. Nutqda so'z tartibi tasodifiy, yozuvda esa qoidalidir.
20. Nutq qoidalarni buzishga, yozuv esa qoidalarni saqlashga intiladi.
21. Nutq cheklangan auditoriyaga, yozuv esa cheksiz auditoriyaga yetadi.
22. Nutq tarqalish doirasi tor, yozuv esa keng.
23. Nutqni tushunishda qiyinchilik bo'lishi mumkin, yozuv esa osonroq tushuniladi.
24. Ba'zan nutq yozuvni, ba'zan esa yozuv nutqni muhokama qiladi.
25. Ba'zan nutq, ba'zan yozuv ustun keladi. Nutq yozuvni siqadi; o'zgarishga va ta'sirga juda ochiq bo'lgani uchun yozuvni ham o'zgartirishga harakat qiladi.
26. Nutq tashqi yo'nalgan, yozuv esa ichki yo'nalgan.
27. Nutq ochiq, yozuv esa muhofazakar. Nutq har shamolga o'zini ochadi, yozuv esa har shamoldan himoyalanaadi.
28. Nutq ramkasiga sig'maydigan, yozuv esa ramkasidan chiqmaydigan. Nutq minoralarni buzishga intiladi, yozuv esa ularni saqlashga harakat qiladi.
29. Nutq norozilik, yozuv esa sukut.
30. Nutq harakatli, yozuv esa turg'un.

Turk tilining nutq tili va yozuv tili

Turk tilining eng rivojlangan va eng ko'p so'zlashiladigan lahjasi bo'lgan Turk tilida so'nggi yillarda nutq tili bilan yozuv tili orasidagi farqlar ko'payish

tendensiyasini ko'rsatmoqda. Xususan, televideniye, gazeta va internet kabi turli ommaviy axborot vositalari bu tendensiyani tezlashtirdi. Ko'plab insonlarning nutqi yoki yozuvi endi aynan ushbu vositalar ta'sirida shakllanadi. Shunga qaramay, Turk tili nutqda aytilganidek yozilish xususiyatini boshqa dunyo tillariga nisbatan ancha yaxshi saqlab qolmoqda. Turk tilida standart lahja sifatida Istanbul lahjasi asos qabul qilinishi sababli, bu baholash to'liq Istanbul lahjasiga tayangan holda amalga oshirilgan. Nutq tili bilan yozuv tili orasidagi moslik va nomosliklar ikki asosiy mavzu ostida ko'rib chiqiladi:

- ☐ Nutq tilida mavjud bo'lib, yozuv tiliga aks etgan holatlar
- ☐ Nutq tilida mavjud bo'lib, yozuv tiliga aks etmagan holatlar

Nutq tilida mavjud bo'lib, yozuv tiliga aks etmagan holatlar

Bu holatlar quyidagi tarzda bo'linadi:

1. Tovush tushishi hodisalarining kuzatiladigan holatlari

Holatlar	Nutqda (so'zlashuv)	Yozuvda (rasmiy)
1. "ne" bilan boshlanuvchi savol so'zlaridagi tovush tushishi	napcan? / naaber? / noldu? / nerde? / nerden?	ne yapacaksın? / ne haber? / ne oldu? / nerede? / nereden?
2. Fe'llardagi "-acak/-ecek" qo'shimchasidagi tovush tushishi	kırcan / yapıcak / yapcak / gelcen mi? / çıkıcam / çıkcam	kıracaksın / yapacak / gelecek misin? / çıkacağım
3. Ko'rsatkich olmoshlarning "-de, -den" hol qo'shimchasi bilan ishlatilishidagi tovush tushishi	burda / burdan / şurda / şurdan / orda / ordan	burada / buradan / şurada / şuradan / orada / oradan
4. Joy va yo'nalishni bildiruvchi iboralar "-de, -den" hol qo'shimchasi bilan ishlatilishidagi tovush tushishi	dışarıda / dışardan / içerde / içerden / ilerde / ilerden	dışarıda / dışarıdan / içerde / içerden / ilerede / ileriden

"Ğ" tovushining talaffuzidan kelib chiqadigan holatlar

Nutqda (so'zlashuv)	Yozuvda (adabiy)
aaz	ağız
çaair	çağır
daa	dağ
yaamur	yağmur
baarmak	bağırmaq
sıır	sığır
kooş	koğuş

Nutqda
(so‘zlashuv)

Yozuvda
(adabiy)

ööretmen

öğretmen

“Ğ” tovushining oldingi unli ingichkaligi sababli “y”ga aylanishi

Nutqda	Yozuvda
eyitim	eğitim
gördüyüm	gördüğüm
öylen	öglen
deyil	değil
deyişen	değişen
öyretmen	öğretmen

“Y” tovushining toraytiruvchi (daraltuvchi) xususiyati tufayli yuzaga keladigan holatlar

Nutqda	Yozuvda
başlıyan	başlayan
yaşıyıcak	yaşayacak
atlıyarak	atlayarak
etkiliyen	etkileyen

“-yor” qo‘shimchasidan keyin keladigan shaxs qo‘shimchalari boshidagi unlining “r” bilan birga tushib qolishi

Nutqda	Yozuvda
(so‘zlashuv)	(adabiy)
koşuyom	koşuyorum
yapıyosun	yapıyorsun
yaşıyoz	yaşıyoruz
geziyoz	geziyoruz

“bir” so‘zining oxiridagi “r” tovushining tushib qolishi natijasidagi holatlar

Nutqda	Yozuvda
(so‘zlashuv)	(adabiy)
bi tane	bir tane
bi şey	bir şey

Arabchadan o‘zlashgan so‘zlarda bo‘g‘in oxiridagi hiqildoq undoshi (ayn, hamza) sabab oldingi unlining cho‘zilib talaffuz qilinishi

Nutqda	Yozuvda
(so‘zlashuv)	(adabiy)

Nutqda (so‘zlashuv)	Yozuvda (adabiy)
daava	dava
maamur	mamur
maana	mana
meemur	memur
reesen	resen
taamim	tamim
teecil	tecil
teehir	tehir

Unlilar bilan bog‘liq bo‘lgan fonetik hodisalar kuzatiladigan holatlar

Ikkinchi bo‘g‘inida tor unli (i, ı, u, ü) bo‘lgan va aksariyati a‘zo (organ) nomi hisoblangan so‘zlarga unli bilan boshlanuvchi qo‘shimchalar qo‘shilganda, ikkinchi bo‘g‘indagi tor unlining tushib qolishi.

Asl (qo‘shimchali)	shakl Unli shakli	tushgan	Izoh
ağız-ı	ağzı	“ı” tushgan	unli
burun-u	burnu	“u” tushgan	unli
alın-ı	alnı	“ı” tushgan	unli
boyun-a	boyna	“u” tushgan	unli
beyin-e	beyne	“ı” tushgan	unli
gönül-ü	gönlü	“ü” tushgan	unli
karın-ı	karnı	“ı” tushgan	unli
bağır-ı	bağrı	“ı” tushgan	unli
böğür-ü	böğrü	“ü” tushgan	unli
göğüs-ü	göğsü	“ü”	unli

Asl (qo‘shimchali)	shakl Unli shakli	tushgan	Izoh
geniz-i	genzi	tushgan “i” tushgan	unli
beniz-i	benzi	tushgan “i” tushgan	unli

Turkcha kelib chiqishga ega bo‘lmagan so‘zlarga unli bilan boshlanuvchi qo‘shimcha qo‘shilganda yoki ular turkcha yordamchi fe‘llar (et-, edil-, eyle-, ol-, olun-) bilan birga qo‘llanganda, ikkinchi bo‘g‘indagi tor unlining tushib qolishi.

Asl shakl (qo‘shimchali)	Unli tushgan shakli	Izoh
sabır-ı	sabrı	“ı” unli tushgan
kahır-ı	kahrı	“ı” unli tushgan
resim-i	resmi	“i” unli tushgan
cisim-e	cisme	“ı” unli tushgan

Asl shakl	Unli tushgan shakli	Qo‘llangan fe‘l
devir etmek	devretmek	et-
devir edilmek	devredilmek	edil-
sabır eylemek	sabreylemek	eyle-

Asl shakl (qo‘shimchali)	Unli tushgan shakli	Izoh
ayır-ıl-mak	ayrılmak	“ı” unli tushgan
ayır-ım	ayrım	“ı” unli tushgan
ayır-ıntı	ayrıntı	“ı” unli tushgan
devir-ik	devrik	“ı” unli tushgan

Asl shakl (qo‘shimchali)	Unli tushgan shakli	Izoh
devir-il-mek	devrilmek	“i” unli tushgan
çevir-im	çevrim	“i” unli tushgan

“-ik, -il, -im, -intı, -l” qo‘shimchalarini olganda 2-bo‘g‘indagi tor unlining tushishi

Asl (qo‘shimchali)	shakl Unli shakli	tushgan	Izoh
ayır-ıl-mak	ayrılmak	“ı” tushgan	unli
ayır-im	ayrım	“ı” tushgan	unli
ayır-intı	ayrıntı	“ı” tushgan	unli
devir-ik	devrik	“i” tushgan	unli
devir-il-mek	devrilmek	“i” tushgan	unli
çevir-im	çevrim	“i” tushgan	unli
savur-uk	savruk	“u” tushgan	unli
kavur-ul-mak	kavrulmak	“u” tushgan	unli
kıvrır-ık	kıvrık	“ı” tushgan	unli
kıvrır-im	kıvrım	“ı” tushgan	unli
kıvrır-ıl-mak	kıvrılmak	“ı” tushgan	unli
sıyrır-ık	sıyrık	“ı” tushgan	unli
sıyrır-ıl-mak	sıyrılmak	“ı” tushgan	unli
diri-l-ik	dirlik	“i” tushgan	unli

Kesme işareti (') ayirish belgisi ishlatilishi bilan bog'liq tovush hodisalari kuzatiladigan holatlar.

Ba'zi arab tilidan o'tgan so'zlarda g'ovak undoshlar (ayn va hamza) mavjud bo'lib, bu undoshlar o'zlaridan oldingi unli bilan birga talaffuz qilinadi.

Nutqda (so'zlashuv)	Yozuvda (adabiy, kesme bilan)
cüz-î	cüz'î
iz-an	iz'an
kıt-a	kıt'a
kur-a	kur'a
Kur-an	Kur'an
mel-un	mel'un
meş-ale	meş'ale
sun-î	sun'î
vak-a	vak'a
vüs-at	vüs'at

Bu tuzilishga ega bo'lib, to'liq turk tilining tovush tartibiga mos keladigan, juda ko'p ishlatiladigan va kesmasiz o'qiladigan so'zlarda kesme ishlatilmaydi: *defa, defetmek, heyet, menetmek, mesele, neşe, neşet, sanat.*

Xulosa va tavsiyalar

So'nggi yillarda Turk tilining nutq tili va yozuv tili orasida ba'zi tendensiyalar va o'zgarishlar kuzatilgan bo'lsa-da, ular asosan kichik tafsilotlarga taalluqli bo'lib, tilning umumiy strukturasi va kommunikativ funksiyasiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nutq va yozuv tillari orasidagi farq deyarli sezilmas darajada bo'lib, asosiy grammatika, leksika va talaffuz normalari barqaror saqlanib qolmoqda. Bu holat Turk tilining o'ziga xos barqarorligini va tilni nutqda aytilganidek yozish an'anasi hanuz saqlanib qolayotganligini ko'rsatadi. Shuningdek, bu til o'zgarish tezligiga nisbatan moslashuvchan, lekin asosiysi, kommunikatsiyaning uzluksizligini ta'minlaydigan bir tizim sifatida faoliyat yuritayotganini ham anglatadi.

Turk tilining nutq va yozuv tillarining uyg'unligini saqlash, tilning barqaror rivojlanishini ta'minlash va o'ziga xos fonetik-talaffuz xususiyatlarini kelajak avlodlarga yetkazish uchun barcha til foydalanuvchilari, xususan, tilshunoslar, ta'lim muassasalari va davlat idoralari mas'uliyatli va sezgir bo'lishlari zarur. Tilning sifatini saqlash va rivojlantirish bo'yicha amalga oshiriladigan har qanday chora-tadbir, shubhasiz, tilga qilinishi mumkin bo'lgan eng muhim xizmatlardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, nutq va yozuv tillari orasidagi farqlanish tendensiyalari muntazam ravishda kuzatib borilishi, zamonaviy ommaviy axborot vositalari va raqamli

kommunikatsiya vositalarining tilga ta'siri o'rganilishi, hamda bu o'zgarishlarni normativ va ta'limiy jihatdan moslashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilishi zarur. Bu nafaqat tilning me'yoriyligini ta'minlaydi, balki uning milliy madaniyat va ilmiy-an'naviy meros sifatidagi ahamiyatini ham mustahkamlaydi.

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1 - Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi I-II, Enderun Kitabevi, 2013.
- 2 - Ahmet Bican Ercilasun, Türk Dili Tarihi (Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla), Akçağ Yayınları, 2013.
- 3 - Ali Akar, Türk Dili Tarihi, Ötüken Neşriyat, 2016.
- 4 - Arthur Lumley Davids, tahrir va tarjima: Özcan Bayrak, Serdar Yavuz, Türk Dili Grameri / A Grammar of the Turkish Language, Nobel Yayın Dağıtım, 2013.
- 5 - Talât Tekin, Mehmet Ölmez, Türk Dilleri: Giriş, Bilgesu Yayıncılık, Ankara, 2018.
- 6 - Nizomiddin, M., & Yaman, E. (1993). Türkçe-Özbekçe / Özbekçe-Türkçe sözlük. Taşkent: G'afur G'ulom. kitantik.com+2Ziyo+2
- 7 - Yusuf, B. I. (1993). Türkçe-Özbekçe va Özbekçe-Türkçe luğat. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti. search.worldcat.org+1
- 8 - "Türkçe-Özbekçe / Özbekçe-Türkçe Sözlük" . (1993). Taşkent: G'afur G'ulom. bilig.yesevi.edu.tr